

PROSODİK ELEMENTLƏRİN DİSKURSUN STRUKTURUNDA TƏDQIQI

Diskurs *Latın* sözü olan “*discursus*” sözündən götürülmüşdür, bu sözün mənası *yazı ilə nitq arasındakı əlaqə, debat* deməkdir. Diskurs terminini əsasən fransız filosofu M. Fukonun və onunla həmfikir olan digər sosial nəzəriyyəçilərin adı ilə bağlayırlar. M. Fukoya görə *diskurs* “Cümlə kimi işlənən işarələr ardıcılığının birliyi.” Cümlə elə bir mücərrəd məfhumdur ki, işarələrə, obyektlərə, subyektlərə və başqa cümlələrə spesifik təkrarlana bilən əlaqə imkanı yaradır. “*Diskurs*” termini çoxmənalı xarakterə mənsubdur F.Y.Veysəlliyyə görə *diskurs* anlayışı belə müəyyənləşdirilir: “diskurs–alman dilində *Discurs* (m), ingilis dilində – *Discourse*, fransız dilində– *Discourtion*, Azərbaycan dilində isə – *Diskurs* kimi qeyd olunur, (1) mətnin müxtəlif aspektlərini müəyyən edən anlayış kimi; (2) söylənilmiş mətn kimi izah olunur. Bu mənaya uyğun olaraq diskurs formal-qrammatik struktur kimi göstərilən mətndən fərqlənir. Diskurs elə bir mətndir ki, onu həmsöhbətinə münasibət əsasında qurursan və sosiomədəni kontekstdə interaktiv proses məhsulu kimi qiymətləndirilir.

Mətn və diskurs anlayışı bir-birindən fərqlidir. Mətn və diskurs anlayışlarına ayrı-ayrılıqda nəzər yetirdikdə müasir tədqiqatçılar qeyd edirlər ki, dil materialı kimi mətn heç də həmişə diskurs nümunəsi olmur çünki, mətn diskursa nisbətən daha geniş anlayışdır, diskurs isə mətnin ayrıca bir formasıdır. Bunların hər ikisi bitkinlik, tamlıq, əlaqəlilik və s. kimi ümumi xassələrə malikdirlər lakin, onlar arasında fərq də mövcuddur. Diskursa məxsus olan vahid quruluş və segmentasiya üsulları da vardır ki onu mətndən fərqləndirir. Diskurs və mətn anlayışları arasında bir fərq də vardır ki, diskurs nəzəriyyəsi həmişə dilin fəal, dinamik cəhətini önə çıxardır, o dili həmişə kommunikasiya aktında dilxarici amillərin təsirini nəzərə alan proses kimi və təsbit olunmuş mətn şəklində təqdim edən nəticə kimi qəbul edir. Diskursun təşkili zamanı intonasiya, fasilə, vurğu kimi *prosodik* vasitələri mühüm qeyd etmək lazımdır. Intonasiya diskursun formal substansional təşkilinin əsas əlamətindən biri kimi qeyd edilir. Diskurs səviyyəsində intonasiya konturları bir-biri ilə əlaqəyə girərək onun prosodik qəlibini yaradır [26, s. 68]. Diskursu təşkil edən hər bir element, onların başlanğıcı ,sonu intonasiya əlamətlərilə daha qabarıq ifadə olunur. Ümumiyyətlə ,şifahi diskursda məlumatın ötürülməsi əsas funksiyalardan biridir. Bu məsələnin öyrənilməsi, hələ Praqa Dilçilik məktəbinin alimləri tərəfindən irəli sürülmüşdür [24, s.153]. Sonrakı dövrlərdə, 1967-ci ildə mətn daxilində məlumatın ötürülməsi məsələsinə dilçi M.A.K.Həlidayin məqalələrində xüsusi nəzər salınmışdır. M.A.K.Həliday diskurs daxilində məlumatın ötürülməsinin və ümumilikdə məlumatın quruluşunun öyrənilməsində, onun ötürülməsi yollarının araşdırılmasında maraqlı idi [28, s.210]. Hər bir dildə danışan öz kommunikativ niyyətini həyata keçirmək üçün müəyyən artikulyator proqram hazırlayır və onun reallaşmasında müəyyən akustik əlamətlərdən istifadə edir. Temporal və melodik komponentlər intonasiya üçün relevantlik kəsb edirlər [25, s. 68]. Diskursun müəyyənləşməsində onun struktur və intonasiya baxımından sintaqmlara bölünməsinin mühüm rol oynadığı danılmazdır. G.Braun və G.Yül yazırlar ki, şifahi diskursda struktur vahidləri danışq proqramları formasında olur və onlar *paratonlar* adlandırılı bilirlər [24, s. 77]. “Danışq paraqrafı” və ya “paraton” orfoqrafik paraqrafda olduğu kimi, sərhəd əlamətləri ilə tanınır. *Paraton* başlanğıc hissədir,danışanın nə demək istədiyini qalxan tonla göstərir, sonra isə danışqda mövzu dəyişikliyi edir. Paratonun sonu isə çox aşağı tonda, amplitudun zəifləməsi və fasilənin uzanması ilə ifadə oluna bilər ki, bu da diskursun proses kimi bitdiyini göstərir. F.Veysəlli, G. Braun və G. Yulun intonasiyasının subyektiv tərəfinin belə qabarıq formada göstərməsilə razılaşmır. Digər tərəfdən, F.Veysəlliyyə görə paraton diskursun üzvlənmə vahidi kimi götürülə bilməz çünki, ton intonasiyanın bir komponenti kimi üzvlənmədə vasitə ola bilər, amma heç vaxt üzvlənmənin vahidi ola bilmir. Beləliklə, F.Veysəlli yazır ki, istənilən diskursun daxili üzvlənməsində həm fonetik bütöv təsiri bağışlayan, həm qrammatik cəhətdən formalaşmış struktur olan, həm də semantik baxımdan konkret bir mənə bildiren vahid olaraq sintaqmı götürmək olar [12, s.78].

M.A.K.Həliday iddiasına əsasən: “Ton qrupları vardır və onlar arasında həmişə ən yüksəkdə olan zirvə tonu mövcuddur. ... Ton hecası ton qrupları arasındakı aparıcı rol oynayan hecanı vurğulayır”. Buradan aydın olur ki, ton qrupu daxilində birləşmiş tək bir zirvəni müəyyən etmək çətindir, burada sadəcə güclü bir intonasiya hərəkəti mövcuddur. G.Braun., K.L.Kur və J.Kenvörs apardıqları silsilə eksperimentləri ilə hər bir vahidin sərhədini müəyyən etmək lazımdır nəticəsinə gəlmişlər [24, s.158]. Onlardan fərqli olaraq M.A.K.Həliday isə zirvə tonunu müəyyən etmək üçün vahid sərhədlərinin aydınlaşdırmağın kriteriyalarını açıqlamayaraq iddia edir ki, sərhədlərin göstərilənməsini ancaq nitqin melodik quruluşu ilə müəyyən etmək olar: informasiyanın quruluşunun dərk edilməsində, anlaşılmada fonoloji vahid kimi ton qrupu, yaxud da qrupları əsas rol oynayır [24, s.203]. Diskurs intonasiyası üzərində işləyən bir qrup alimlər diskursda fasilənin rolunun, müddətinin, fasilə vaxtının seçilməsinin danışanın niyyətinə uyğun olaraq dəyişə bildiyini, amma, hər bir danışanın özünə məxsus fasiləsi ola bilmədiyini xüsusi vurğulayırlar. Fasilənin müddətinin, vaxtının seçilməsi danışanın niyyətinə uyğun olaraq dəyişə bilər. Amma hər bir danışanın özünə məxsus fasiləsi ola bilməz:

- a. /but (o.8)//
- b. /as (o.3) is well known (1.1)//
- c. /it (o.2) very frequently happens that you you'll get a (o.3) co-occurrence of (o.2) an item with (1.o)//
- d. /a recognised grammatical class (1.o)//
- e. /erm (o.4) say a class of possessives or a class of (o.7)//

¹³ Azərbaycan Dillər Universiteti . sevidli.avten@hotmail.com

f. /erm negatives of one sort or another (o.6)//

g. /so that it is (o.4) erm (1.1)//

h. /we cannot restrict lexical patterning (o.6)//

(*Nümunədə göstərilən rəqəmlər bir dəqiqədə fasilənin uzunluğu müddətini göstərir.*) Danışan nəzərdə tutduğu məlumatı verənə kimi bir neçə dəfə fasilə edir.

Mütəxəssislərin fikrincə fasilə 3 növə ayrılır:

1. Geniş fasilələr: Bu növ 3.2 saniyədən 16 saniyəyə kimi olan müddəti əhatə edir ki bu da, danışanın dinləyənin məlumatı dərk etməsi üçün, yaxud da deyiləni yazması üçün edilən fasilədir və yazıda ++ kimi göstərilir.
2. Uzun fasilələr: Bu fasilə növü 1.0 – 1.9 saniyələr arasında olur və + işarəsi ilə göstərilir.
3. Qısa fasilələr: Bu fasilələr 0.1-0.6 saniyələr arasında olur və - işarə ilə göstərilir.

G.Braun və G.Yül informasiya sərhədlərinin müəyyənləşməsində geniş və uzun fasilələrin rolu olduğunu iddia edirlər [24, s.138]. Bununla yanaşı, qısa fasilələr də vahid-intervalı kimi nəzərdə tutula bilər: /And as he's holding onto the handlebars he takes off with them (1.1) Um – (o.7) then (o.4) uh – (2.1) a girl – on a bicycle (1.15) comes riding towards him . . . in the opposite direction. / (O, velosipedin sükanını əlində saxlayır, velosipeddən düşür (1.1) Im – (o.7) sonra – (o.4) ah – (2.1) qız – velosipeddə (1.15) ona tərəf gəlir ... əks istiqamətdən).

U.Çeyf qeyd edir ki, diskurs informasiyasının sərhədlərini müəyyənləşdirməkdə fasilənin rolunu, yazılı diskursda durğu işarələrinin terminal markerlər kimi istifadə olunması ilə müqayisə etmək olar [26, s.118]. Qeyd etmək lazımdır ki, U.Çeyf fasilənin uzunluğunu danışanın növbəti nitqə keçid alması üçün planlaşdırdığı vaxt hesab edir: “...məndəki fasilə yerlərinə paraqrafın yeni sərhədləri aiddir. Yuxarıdakı nümunədə danışan bir neçə dəfə dayanır və yenidən danışmağa başlayanda artıq digər yeni bir məlumatla sözlünə davam edir” [26, s.162]. Bu nümunədəki /...Um - və uh/ – “fasilə doldurucuları” adlandırılır. Birinci cümlənin sonunda danışanın tərəddüdlə etdiyi fasilə vaxtı və digər cümlənin başlanğıcındakı vaxt 6.25 saniyədir. Burada aydın və məntiqli əqli prosesin nəticəsi aşkar görünür [26, s.162]. Diskurs tədqiqatçısının uzun və geniş fasilələri informasiya vahidləri ilə əlaqədar olan fonoloji vahidlərin sərhədlərinin müəyyənləşdirməsi üçün istifadə olunur.

Bəzi dilçilər fasilənin diskursun sərhədlərini müəyyənləşdirməkdə əsas rol oynadığını iddia edirlər. A.A.Reformatiski yazır: “Mətni təşkil edən cümlələr müəyyən pauza ilə işlənir. Pauza cümlənin temp və ritmini qaydaya salır. Qaydaya salınmış cümlələr mətni, yaxud da diskursu düzəldir [23, s. 56]. John had dulled himself to Emily, but he would have needed to blind himself to miss the change that came over her now// (Con Emili üçün özünü kütlüyə vurardı, amma o, indi ona üstün gəlmək üçün dəyişmək imkanını da əldən verməzdi) Bu cümlədə intonasiya komponentləri məlumatın çatdırılmasında əsas rol oynayır.

Beləliklə, təhlildən belə nəticəyə gəlirik ki, diskursun formalaşmasında, onun mahiyyətinin açılmasında, sərhədlərinin müəyyənləşməsində **prosodik amillər** (*intonasiya, vurğu, temp, ritm, fasilə* və s.) aparıcı rola malikdir. Danışanın ötürdüyü məlumatın *yeni məlumat* kimi qəbul edilməsi və fonoloji zirvə kimi müəyyən edilməsi, yaxud da məlumatın *verilmiş* olması və fonoloji zirvə ilə işarələnməməsi diskursun quruluşundan asılı deyil. Bu danışanın nə demək istəməsi ilə onun dinləyicisinin informasiyanı qəbul etməsi arasındakı əlaqəyə münasibətdən asılıdır. Ünsiyyət prosesində informasiyanın ötürülməsi və qəbulu semantik, sintaktik və fonetik bütövü təmsil edən söyləmlər (sintaqm) vasitəsilə həyata keçirilir. Ötürülən informasiyanın adekvat anlaşılması üçün cümlələrin leksik, qrammatik və fonetik cəhətdən tərkib hissələr ilə üzvlənməsi vacib şərtidir. İntonasiya danışq aktında müşahidə olunan elə bir hadisədir ki, onun vasitəsilə cümlənin semantik tutumu, onda ifadə olunmuş predikativ münasibətlər, kommunikativ təyinatlar, modalıq, həmçinin leksik tərkib və sintaktik quruluş özünün konkret ifadəsini tapır. İntonasiya danışq aktında danışanın öz pragmatik intonasiyanın köməyi ilə müxtəlif semantik çalarlar ifadə etmək mümkündür. münasibətinin ifadəsində ən dəqiq və qənaətcil supersegment hadisədir. Cümlənin ayrı-ayrı semantik-qrammatik formaları onlar üçün ümumi məntiqi fikir formalarından başqa, müxtəlif pragmatik məqsədlərə xidmət göstərən modal, ekspressiv, emosional və ritorik xarakterli fikir rəngarəngliyi ifadə edirlər. L.R.Zinderə görə, “danışq aktında danışanın söylənilənə münasibətini səciyyələndirən cəhətləri emosional intonasiyanın linqvistik aspektinə aid etmək olar, danışanın ümumi vəziyyətini xarakterizə edən emosional intonasiya vasitələri isə linqvistik deyildir”. Dilçilikdə sintaksis və intonasiyanın qarşılıqlı əlaqəsi probleminə toxunan A.M.Peşkovski yazırdı ki, “Biz söylədiklərimizi nəqli, sual və nida yolu ilə ifadə edirik. Nitqin bu üç növü arasındakı fərq nə qədər mühüm olsa da, fərq fikrin maddi cəhətində deyil, onun ifadə formasındadır. “Kompensasiya prinsipinin” müəllifi kimi tanınan A.M.Peşkovski intonasiya və sintaksisin qarşılıqlı əlaqəsindən bəhs edərkən yazırdı ki, intonasiya ifadə planının digər qrammatik vahidlərlə funksional baxımdan eyni olan qrammatik vasitələrdən biridir. İntonasiyanın subyektiv mahiyyətli olması, yəni hər kəsin öz intonasiyası olması fikrinin dilçilikdə geniş yayılmasına diqqət yetirən L.R.Zinder bu mövqə ilə qətiyyənlə razılaşmır. O, bu məsələyə öz münasibətini belə ifadə edir: “... eyni mətni hər bir artist müxtəlif cür oxuyur. . . lakin fərqli oxunuşlar heç də mətnin qavranılması üçün əhəmiyyətsiz deyildir. Eyni mətnin fərqli intonasiya ilə tələffüz edilməsi onun oxucular tərəfindən fərqli qavramalarından asılıdır. Eyni mətn müxtəlif intonasiya ilə tələffüz etmək mümkündür. Ancaq bu halda o, eyni bir cümlə kimi qalacaqmı? Əlbəttə, yox. O, hər dəfə bir qədər fərqli olacaq”. Diskurs məlumatın yayılmasında, gündəlik fəaliyyət planının cızılmasında və keçmişi təhlil edib gələcəyə istiqamət götürməkdə mühüm rol oynayır. Özü də bütün diskurs növləri üçün bu eyni dərəcədə vacibdir. Elmi diskursda nəzəri konsepsiyaların qruplaşması, yeni istiqamətin formalaşması, polemika, irsə tənqidi münasibət və gələcəyə ümidli baxış əsasdır. Bütün bu işlərdə seçim, forma və intonasiya, habelə məkan və şərait mühüm rol oynayır. Söhbətə nədən başlayıb onu necə qurtarmaq auditoriyanı ələ almağın birinci amilidir.

ƏDƏBİYYAT

1. A.Axundov. Ümumi dilçilik. Bakı: Maarif, 1988.
2. Abdullayev K.M. Azərbaycan dili sintaksisinin nəzəri problemləri. Bakı: Maarif, 1998.
3. Babayev A. Dilçiliyə giriş. Bakı: Nurlan, 2004.
4. Xomski N. Dil və təfəkkür. Bakı: BSU, 2006.
5. Koseriu E. Ümumi dilçiliyə giriş. Bakı: Mütərcim, 2006.
6. Qurbanov A. Bədii mətnin lingvistik təhlili. Bakı: Maarif, 1986.
7. Məmmədov A.Y. Mətn yaranmasında formal əlaqə vasitələrinin sistemi. Bakı: Elm, 2001.
8. Məmmədov A., Məmmədov M. Diskurs təhlilinin koqnitiv perspektivləri. Bakı: Çəşioğlu, 2010.
9. Musayev O.İ. İngilis dilinin qrammatikası. Bakı: Qismət, 1997.
10. Novruzova N. Mətn sintaksisi. Bakı: Təhsil, 2001.
11. Sössür. F. de Ümumi dilçilik kursu. Bakı: BDU nəş., 2003.
12. Yadigar F. (Veysəlli). Fonetika və fonologiya məsələləri. Bakı: Maarif, 1993.
13. Veysəlli F.Y. German dilçiliyinə giriş. Bakı: Təhsil NPM, 2003.
14. Veysəlli F.Y. Struktur Dilçiliyin Əsasları. Bakı: Mütərcim, 2009.
15. Veysəlli F.Y. Dilçilik Ensiklopediyası. Bakı: Mütərcim, 2006.
16. Борботько В.Г. Элементы теории дискурса. Грозный: ЧИГУ, 1981.
17. Выготский В. Классификация дискурса. М., Прогресс, 1978.
18. Вейсалли Ф.Я. Структура и семантика текста. Баку: Мютарсим, 2008.
19. Вейсалли Ф.Я. Тарасова Д.В. Проблема дискурса в современном лингвистике. Bakı: Azərbaycanda xarici dillər, №2, 2007.
20. Дюбуа Д. Транскрипция дискурса. М.: Прогресс, 1993.
21. Карасик В.И. О типах дискурса // Языковая личность: институциональный и персональный дискурс: сб. науч. трудов ВГПУ. Волгоград: Перемена, 2000.
22. Кох В.А. Предварительный набросок дискурсивного анализа семантического типа // Новое в зарубежной лингвистике. Вып. VIII. Лингвистика текста. М., Прогресс, 1978.
23. Реформатский А.А. Очерки по филологии, морфологии. М., 1979.
24. Brown G., Yule G. Discourse Analysis. Cambridge: Cambridge University Press, 1983.
25. Chafe W.L. The flow of thought and the flow of language. in (ed) T.Givon. Syntax and Semantics 12, pp. 159-81, Chicago, 1979.
26. Chafe W.L. Language and consciousness. Chicago, 1974.
27. Dale R. Generating Recipes: An Overview of Opicure. R.Dale, C.Mellish and M.Zock. York: Academic Press, 1990.
28. Kukharauko V.A. A Book of Practice in Stylistics. Moscow, 1986.
29. Nelson G., Buckley J. The Internet Grammar of English. London, 1998.
30. Howard L. Kill and Tell. USA: Pocket Star Books, 2003.
31. Mark T. The Adventures of Tom Sawyer. UK: Penguin Books, 1876.

Açar sözlər: diskurs, seqmentasiya, prosodik vasitələr, substansional, kommunikativ niyyət, paraton, sintaqm.

Key words: discourse, segmentation, prosodic means, substantial, communicative intention, paratone, syntagm,

Ключевые слова: дискурс, сегментация, просодические средства, субстанция, коммуникативная интенция, паратон, синтагма.

РЕЗЮМЕ

Понятие дискурса находится на стыке лингвистики, антропологии, литературоведения, этнографии, социологии, социопсихолингвистики, философии, когнитивной психологии и ряда других наук. На основании проведенного исследования можно сделать вывод, что теория дискурса в настоящее время формируется как самостоятельная междисциплинарная область, отражающая тенденцию интеграции в развитии современной науки. Понятия текста и дискурса различны. Уточняя сущность понятий текст и дискурс, современные исследователи отмечают, что текст как языковой материал не всегда является связной речью, т.е. дискурсивным примером. Текст – более широкое понятие, чем дискурс, а дискурс, в свою очередь, представляет собой отдельную форму текста. И тем, и другим, т.е. и тексту, и дискурсу, недостает полноты, связности и т.д. Хотя они имеют общие свойства, между ними есть и различия. Уникальная структура дискурса и методы сегментации отличают его от текста. Если мы хотим отличить понятия дискурса и текста друг от друга, то теория дискурса всегда подчеркивает активный, динамический аспект языка. Одним из аспектов, отличающих дискурс от текста, является то, что он всегда рассматривает язык как процесс, учитывающий влияние экстралингвистических факторов в акте общения и представляющий результат в виде закрепленного текста.

SUMMARY

The concept of discourse is at the intersection of linguistics, anthropology, literary studies, ethnography, sociology, socio-psycholinguistics, philosophy, cognitive psychology, and a number of other sciences. Based on the conducted research, it can be concluded that discourse theory is currently being formed as an independent interdisciplinary field, reflecting the trend of integration in the development of modern science. The concepts of text and discourse are different. While clarifying the essence of the concepts of text and discourse, modern researchers note that text, as language material, is not always coherent speech. Text is a broader concept than discourse, and discourse, in turn, is a separate form of text. Both lack completeness and coherence, among other aspects. Although they share common properties, there is also a difference between them. The unique structure of discourse and its segmentation methods distinguish it from text. If we want to distinguish the concepts of discourse and text from each other, discourse theory always emphasizes the active, dynamic aspect of language. One of the aspects that distinguishes discourse from text is that it always considers language as a process that takes into account the influence of extralinguistic factors in the act of communication and presents the result in the form of a fixed text.

Rəyçi: fil.f.d. Səlimova Fidan Samir